

ԱՐՄԵՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՉԱՓԻ» ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՉԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅ ՏԱՂԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Բանալի բառեր – «հայկական չափ», սուղ անդամ, երկար անդամ, շեշտ, սղում, անհանգ ոտանավոր, քառանդամ տող, շարականներ, չափական ոտանավոր

XIX դարի կեսերից հայ բանասիրության մեջ աշխուժանում է հետաքրքրությունը մեր բանաստեղծական արվեստի, նրա կառուցման եղանակների և տաղաչափական սկզբունքների նկատմամբ: Այդ ուղղությամբ լուրջ հետազոտությունների հիմքը դնում են հայ կլասիցիստները, մասնավորապես՝ Մխիթարյան գործիչները¹: Հենվելով հայ միջնադարյան քերականական մեկնիչների մշակած տաղաչափական հասկացությունների, նաև եվրոպական գիտության մեջ ընդունված մի շարք սկզբունքների վրա՝ հայ բանասերները փորձում են գտնել մեր ազգային բանաստեղծական արվեստի յուրահատկությունը՝ համեմատելով այն օտար լեզուներով ստեղծվող չափածո խոսքի հետ: Ընդ որում, շարունակվում է տաղագիտությունը քերականագիտության մաս դիտելու միջնադարյան ավանդույթը: Հետաքրքիր է, որ տաղագիտության հարցերին մխիթարյան գործիչներն անդրադարձել են ֆրանսերենի քերականությանը նվիրված մի շարք աշխատություններում՝ ընդգծելով այն ակնհայտ նմանությունները, որոնք առկա են ֆրանսերենի և մեր լեզվի շեշտադրության, հետևաբար նաև՝ ոտանավորի տաղաչափական կառուցման սկզբունքների միջև²: Մյուս կողմից, նրանք արձանագրում էին նաև արաբա-պարսկական չափածոյի մեծ ազդեցությունը հայկական ոտանավորի վրա, մասնավորապես՝ սկսած X-XII դարերից, երբ մեր բանաստեղծության մեջ աստիճանաբար գերիշխող են դառնում թվականությունը (վանկական հավասարությունը) և հանգը: Կարելի է ասել, որ **Մխիթարյանների շնորհիվ մեր բանասիրության մեջ դրվում են համեմատական տաղագիտության հիմքերը:**

¹ Մխիթարյաններից Ստ. Ազոնցի և Ա. Բագրատունու աշխատություններում տաղաչափական մի շարք հարցերի քննությունը տե՛ս **Քալանթարյան Ճ. Ա.**, Հայ գրականագիտության պատմություն, Երևան, 1986, էջ 169, 183-192:

² Տե՛ս **Անթիմոսեան Ա.**, Քերականություն գաղղիական, Վենետիկ, 1821, էջ 523-590, **Յովնանեանց Ղ.**, Քերականություն գաղղիերեն լեզուի, հ. Ա, Վիեննա, 1843, էջ 267-288:

XIX դարի կեսերից ուժեղանում է հետաքրքրությունը նաև մեր հին բանաստեղծական արվեստի, նրա կառուցման եղանակների և սկզբունքների նկատմամբ: Առաջ են քաշվում մի շարք վարկածներ՝ բացատրելու համար մեր հնագույն և միջնադարյան բանաստեղծական արվեստի չափ ու կշռույթի ստեղծման եղանակները: Միննույն ժամանակ դրվում է նաև այդ հին արվեստի ձևերը յուրացնելու և նոր բանաստեղծության մեջ կիրառելու պահանջ: Առաջիններից մեկը, որ նախաձեռնեց այդ խնդիրների համապարփակ քննությունը, Արսեն Բագրատունին էր:

«Քերականութիւն գաղղիական»-ից ավելի քան քառորդ դար անց նա փորձեց նոր հայացքով դիտարկել մեր հին տաղաչափական արվեստը: Վիր-գիլիոսի «Մշակականքի» իր կատարած հայերեն թարգմանության առաջաբանում նա մեր հին բանաստեղծական արվեստի կառուցման ձևերի վերաբերյալ առաջ քաշեց մի տեսություն, որին տվեց «հայկական չափ» անվանումը: Մշակելով միանգամայն նոր և ինքնուրույն տեսակետ՝ Բագրատունին, կարելի է ասել, ինչ-որ իմաստով հեղաշրջում մտցրեց տաղաչափական արվեստի մասին գերիշխող պատկերացումներում, ցույց տվեց այն հնարավորությունները, որոնք կարող է կիրառել քերթողը չափածո խոսքի կառուցման ընթացքում՝ չսահմանափակվելով նոր բանաստեղծության մեջ գերիշխող հավասարաչափ և հանգավոր տողերով: Իր օրինակները քաղելով միջնադարյան բանաստեղծության նմուշներից՝ Բագրատունին միննույն ժամանակ ցույց տվեց այդ ձևերի կիրառման նորօրյա հնարավորությունները, մասնավորապես՝ դյուցազնական և վիպական երկերում: Մա էր թերևս պատճառը, որ Բագրատունու «հայկական չափը» միանգամից շարժեց բանասերների հետաքրքրությունը, ոմանք փորձեցին կիրառել այն իրենց սեփական քերթվածքներում, իսկ ոմանք, հետևելով Բագրատունուն, այդ չափով կատարեցին թարգմանություններ: «Հայկական չափին» այս կամ այն կերպ անդրադարձել են գրեթե բոլոր բանասերները, որոնք Բագրատունուց հետո զբաղվել են տաղաչափության խնդիրներով (Մ. Խրիմյան, Եդ. Հյուրմյուզյան, Աթ. Տիրոյան, Մ. Գասպարյան, Հ. Գուրգեն, Ավ. Բահաթրյան, Մ. Հովհաննիսյան, Կ. Տեր-Սահակյան, Հ. Թիրյաքյան, Լ. Մանվելյան, Հովհ. Հովհաննիսյան, Ստ. Մալխասյանց, Հ. Մաղաթեյան, Մ. Աբեղյան և ուրիշներ): Այս ուսումնասիրության առարկան այդ անդրադարձների համակարգումն ու նկարագրությունն է, ինչպես նաև գեղարվեստական գրականության մեջ և թարգմանական արվեստում «հայկական չափի» կիրառության քիչ թե շատ ամբողջական պատկերի ուրվագծումը:

Իսկ որոնք են «հայկական չափի» ռիթմական և տաղաչափական սկզբունքները, որոնք Բագրատունին քաղել էր մեր նախնիների, իր իսկ խոսքով, մեծ կամ դյուցազնական տաղերից: Նախ տողերը պարտադիր պետք է քառանդամ լինեն, իսկ յուրաքանչյուր անդամ՝ ունենա 1-4 վանկ:

Տողերը կառուցվում են այնպես, որ ունենան 13-16 վանկ¹: Բագրատունին հստակեցնում էր նաև յուրաքանչյուր անդամի վանկային չափը: Այսպես, 1-ին անդամը սովորաբար ամենակարճն է՝ 1-3 վանկանի, բայց երբեմն կարող է նաև քառավանկ լինել, 2-րդ անդամն ունի 3-4 վանկ, 3-րդը որպես կանոն քառավանկ է, իսկ 4-րդ անդամը 3-4 վանկանի է: Մակայն անդամների այս անհավասարությունն իրականում զգալի չէ, քանի որ այն լրացվում է երկար անդամների արտասանության սղությամբ (արագացմամբ) և կարճերի երկարացմամբ, այնպես որ բոլոր անդամներն ունեն արտասանության գրեթե նույն տևողությունը (ամանակը)²: Առաջին անդամի կարճությունը, ըստ Բագրատունու, լրացվում էր նախորդ տողի վերջում տրվող դադարով, որը միանում էր կարճ անդամին և երկարացնում այն:

Այժմ փորձենք ընդհանուր գծերով ներկայացնել Բագրատունու «հայկական չափի» տեսության կարևորագույն և հիմնարար դրույթները:

1. **Նախ Բագրատունին իր նկարագրած տաղաչափական ձևն անվանում է «հայկական»՝ նկատի ունենալով նրա բնիկ հայկական լինելը, այլ լեզուներում նախադեպ չունենալը:** Եթե հունա-հռոմեական բանաստեղծության մեջ իշխում էր չափականությունը, այսինքն՝ տողերը կառուցվում էին երկար և կարճ վանկերի հստակ քանակով ու համամասնությամբ, ապա «հայկական չափը», Բագրատունու համոզմամբ, ուներ կառուցման բոլորովին այլ սկզբունքներ, որոնք անձանոթ էին երկար և սուղ վանկեր ունեցող հին լեզուներին: Այստեղ ծագում էր մեկ այլ կարևոր խնդիր ևս, որն այդ շրջանում արդեն տարաբնույթ մեկնաբանությունների առիթ էր տվել. արդյոք մեր լեզուն հնում ունեցել է երկար և կարճ վանկեր, մենք ունեցել ենք ամանակային ոտանավոր (կամ, ինչպես կոչում էին, հոմերական տաղեր), թե՛ դրանք հույների և լատիներների նմանողությամբ արհեստականորեն ստեղծված չափեր են: Բագրատունու կարծիքով՝ հույների նմանողությամբ ամանակային ոտանավորներ մենք չենք ունեցել, քանի որ **հաստատուն սուղ վանկեր մենք չենք ունեցել ո՛չ ըստ հելլենների, ո՛չ ըստ հռոմեացիների**, պարզապես անդամներն արտասանվել են արագաշարժ կամ ծանրաքայլ բնական առոգանությամբ³: Բայց մեր «հայկական չափը» փոխարինել է հունական և հռոմեական վեցչափյա ոտանավորին՝ կառուցվելով մի փոքր այլ սկզբունքներով: «Քանզի մեր չիք չափ հաստատուն վանկից, և տաղքս չեն չափական իբրու զՀունացն և զՀռոմոնց, այլ թուաւոր և կշռական միայն...»⁴:

¹ Ավելի ուշ մի շարք բանասերներ (Ա. Այտընյան, Ա. Տիրոյան և ուրիշներ) հնարավոր են համարել նաև 12 վանկանի տողերի գոյությունը հայկական չափում:

² Տե՛ս **Պուրբիտսի Վիրգիլեայ Մարովնի** Մշակականք, թարգմանեալք ի չափս հայկականս և համառօտ մեկնաբանութեամբք բացայայտեալք ի Հ. Արսենէ Կոմիտասայ Բագրատունույ Մխիթարեան վարդապետէ, Վենետիկ, 1847, էջ 16-18:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18:

⁴ Նույն տեղում, էջ 16:

Թվավոր ասելով Բագրատունին նկատի ունենալով անդամների հաստատուն թիվը և վանկերի որոշակի քանակը անդամներում, իսկ կշռական նշանակում էր անդամներում որոշակի ռիթմական (կշռությային) հավասարության պահպանում:

2. **Բագրատունին ներկայացնում էր «հայկական չափը»՝ իբրև մեր նախնիների տաղաչափական բազում ձևերից մեկը և ոչ միակը** կամ եզակին, ինչպես հետագայում մեկնաբանվել է ոմանց կողմից: Բագրատունին ինքն այս մասին բազմիցս նշել է՝ ասելով, որ իր թարգմանության մեջ մթից հանել է մեր վաղնջական բնիկ տաղաչափության այդ ձևերը, այն էլ՝ ընտրողաբար. «Ձի մեք ոչ այլ ինչ արարաք՝ ՚ի սմա, քան թե բնիկ հայրենականացն ընտրելագոյն տաղից նախանձու՝ նորոգել ևեթ և ՚ի լոյս պայծառութեան հանել զ՚ի մթան մնացեալ և գրեթէ խափանեալ յանիրաւի զբուն վաղնջուց հայկեան տաղաչափութիւնս. և այն ևս՝ ընտրանաւ, սակաւս ՚ի բազմացն առնելով տողից նախնի տաղաչափիցն...»¹: Նա կարծում է, որ այսպիսի երկար քառանդամ տողերով կազմվում էին մեր նախնիների մեծ կամ դյուցազնական տաղերը՝ մի քանի տարատեսակով, որոնք նա ներկայացնում է իր թարգմանության առաջաբանում. «Արդ ըստ այսմ տեսութեան՝ մեծ կամ դիւցազնական տաղն նախնեաց յամենայն ՚ի տողն քառեակ անդամովք ոլորի»²: «Հայկական չափի» բազմազան տարբերակները նա քաղում է Գրիգոր Մագիստրոսի «Հազարտողեան» պոեմից, նաև մի շարք շարականներից և այլ գործերից:

3. Բագրատունու համոզմամբ՝ պատմության խորքերից հանելով մեր տաղաչափական այդ հնագույն ձևերից մեկը՝ **կարելի է այն նորոգել և դրան նոր շունչ հաղորդել՝ կիրառելով նորօրյա բանաստեղծության մեջ և թարգմանական արվեստում**: Ընդունելի համարելով մեր հին քերթվածներում նաև այլ ձևերի գոյության հնարավորությունը՝ Բագրատունին դրանք պարզապես չի քննարկում, քանի որ նրա խնդիրը հատկապես մեծ չափի դյուցազնական տաղերի համար առավել ճիշտ և ընդունելի չափ գտնելն ու կիրառելն էր: Իսկ այդ չափի լավագույն նմուշները նա քաղում է մեր հին բանաստեղծական արվեստից, որը եղել է անհանգ և չի ունեցել նոր շրջանի չափածոյի թվական հավասարությունը:

4. Ծանոթ լինելով ուրիշ ժողովուրդների տաղաչափական արվեստի սկզբունքներին՝ **Բագրատունին ձգտում էր մեր բանաստեղծությունը համահունչ դարձնել եվրոպական արվեստին**: Նրան հատկապես գրավիչ էին թվում եվրոպացիների անհանգ քերթվածքները, որոնք բանաստեղծին տալիս են մեծ ազատություն: Բագրատունին բերում է գերմանացիների, անգլիացիների և իտալացիների օրինակը, որոնք իրենց մեծագույն քերթվածքները գրում են անհանգ՝ աստիճանաբար թոթափելով նմանաձայնության

¹ Նույն տեղում, էջ 31:

² Նույն տեղում, էջ 17:

կաշկանդիչ լուծը: Բացի այդ, Բագրատունին ծանոթ էր նաև եվրոպացիների տեսական աշխատություններին, որտեղ նույնաձայնությունը համարվում էր բանաստեղծության կաշկանդիչ գործոն, և հմտագույն բանասերների շրջանում հանգն ավելի թշնամիներ, քան համախոհներ ուներ. «Բագում ինչ գրեալ կայ յեւրոպեական իմաստնոց փոխանակ և ընդդէմ ձայնայանգից... Հմտագոյնքն և քաջախոք առաւել ոսոխք գտանին քան ջատագովք...»¹: Բագրատունին պաշտպանում էր անհանգ և անհամաչափ ոտանավորը՝ վկայակոչելով նաև բնության ու արվեստի օրենքները. «Եւ մի և նոյն եղանակն յարաձայնեալ զի՞նչ այլ ինչ է, բայց տաղտուկ ձանձրութիւն, քան գորչիք ինչ ժանտ ապականարար յարուեստս գուարճութեան: Մոխակն չլինէր երաժշտագոյն ՚ի հաւս, եթէ միշտ զնոյն դայլայլիկս յեղյեղէր. և ոչ նուագիչ արժանի լսելոյ ինչ է, որ միշտ զնոյն մատն հարկանիցէ»²: 1861 թ. անգլիացի բանաստեղծ Միլթոնի «Դրախտ կորուսյալի» թարգմանության առաջաբանում Բագրատունին վկայակոչում է հենց նրա դատողությունները, որոնք վերաբերում էին անհանգ ոտանավորի առավելություններին: Միլթոնը փաստում է, որ հին անգիական պոեզիան անհանգ է եղել և ազատ, իսկ հանգը մուտք է գործել ավելի ուշ շրջանում, մոտավորապես Շեքսպիրի ժամանակներից. «Անյանգութիւն տաղից ոչ միայն թերութիւն ինչ չէ, թէ եւ ռամիկ ընթերցողաց այնպէս ինչ թուիցի, – գրում է անգլիացի բանաստեղծը, – այլ մանաւանդ համարելի է իբրեւ առաջին յանգլիարէն բարբառ ընծայեալ օրինակ նախնոյ ազատութեանն անդրէն շնորհելոյ դիւցազնական վիպասանութեան, որով ազատանայ ՚ի ծանր եւ ՚ի նորահնար կապանաց յանգից»³:

Ըստ էության, Բագրատունին առաջ էր քաշում բանաստեղծական արվեստի նորոգման մի ծրագիր, որը, հենվելով մեր հին քերթության վրա, միևնույն ժամանակ համահունչ կլինէր եվրոպական բանաստեղծության սկզբունքներին, կվերացներ տաղաչափական մի շարք կաշկանդիչ գործոններ և բանաստեղծներին հնարավորություն կտար ազատորեն ստեղծագործելու, նաև թարգմանելու համաշխարհային գրականության գլուխգործոցները՝ մեծ չափով չշեղվելով բնագրի տաղաչափական ձևից: Ինքը՝ Բագրատունին, տալիս է այդ չափի կիրառման առաջին օրինակները՝ նախ, Վիրգիլիոսի «Մշակականքի» թարգմանությունը (1847), այնուհետև նույն թվականին՝ հռոմեացի բանաստեղծ Հորացիոսի «Արուեստ քերթողական» («Առ Պիտոնեանս») երկարաշունչ (շուրջ 500 տող) բանաստեղծության թարգմանությունը, 1858 թ. «հայկական չափով» գրում է իր նշանավոր «Հայկ դիւցազն» պոեմը⁴, որն իր ծավալով գերազանցում է հոմերոսյան դյուցազներ-

¹ Նույն տեղում, էջ 15:

² Նույն տեղում, էջ 23:

³ **Միլտոնի** Կորուստ դրախտին, թարգմանեաց Հ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունի, Վենետիկ, 1861, Միլտոնի Յաղագս տաղաչափութեան:

⁴ Տե՛ս **Բագրատունի Ա.**, Հայկ դիւցազն, Վենետիկ, 1858:

գութունները, այդ չափով թարգմանում և տպագրում է Միլտոնի «Դրախտ կորուսյալը» («Կորուստ դրախտին»), 1864 թ.՝ Հումերոսի «Իլիականը», 1869 թ. տպագրված «Ճաշակք հին և նոր ողբերգութեանց» ժողովածուում ընթերցողի դատին է հանձնում Սոֆոկլեսի, Ռասինի, Վոլտերի, Ալֆիերիի մի շարք ողբերգություններ՝ թարգմանված այդ նույն չափով: Հետաքրքիր է, որ մինչև «հայկական չափի» տեսական հիմնավորմամբ հանդես գալը Բագրատունին դեռ 1840-ական թթ. սկզբներից տաղաչափական այդ ձևով գրել է մի քանի ներբողներ և բանաստեղծություններ, («Բժշկութիւն ի ծանր խօթութենէ...», «Ի նորապարգէ պատիւ պէյութեան...», 1842, «Առ ազնիւ Հովհաննէսիկ», «Առ վսեմական սեպուհն», 1846)¹: Այսպիսով, Բագրատունին ինքը ստեղծում է բավական հարուստ գրական և թարգմանական ժառանգություն «հայկական չափով»՝ ցույց տալով իր տեսական դրույթների զարգացման նորօրյա ուղիները:

Բագրատունու անառարկելի հեղինակությունը, ինչպես նաև բանաստեղծական արվեստի համար նոր հնարավորություններ բացելու հեռանկարները պատճառ դարձան, որ շատ բանասերներ իրենց ուշադրությունը սևեռեն «հայկական չափի» վրա, փորձեն մեկնաբանել և ընդօրինակել այն: Պետք է նշել, որ սկզբնական շրջանում կար մեծ ոգևորություն այդ չափի կիրառման հնարավորությունների և այն հեռանկարների նկատմամբ, որ կարող էր բացել բանաստեղծական այդ նոր տեսությունը մեր քերթողների համար: Սկսած XIX դարի 50-ական թվականներից՝ բանասերների շրջանում «հայկական չափը» դիտարկվում էր իբրև մեր հին քերթության ամենատարածված ձևերից մեկը, որին ընդօրինակելը համարվում էր բանաստեղծական արվեստի հարստացման ամենաճիշտ ուղին:

Առաջիններից մեկը, որ անմիջականորեն արձագանքեց Բագրատունու տեսությանը, Մկրտիչ Խրիմյանն էր (Խրիմյան Հայրիկը): Ոգևորված մեր նախնիների տաղաչափական ձևերի նորոգման հեռանկարով՝ նա 1849 թ. «Բազմավեպում» այդ նույն չափով ներբող ձոնեց Բագրատունուն («Մեծիմաստ և բազմահմուտ մեծահոշակ Յորդ...»)՝ միննույն ժամանակ նրան հորդորելով տաղաչափական այդ վսեմ եղանակով ոչ միայն թարգմանություններ կատարել, այլև գրել հայկական թեմայով ինքնուրույն գործեր².

Հա՛յր, առաւել արժան էր քեզ ոչ գօտարին քնար հարկանել,

Այլ ըզքոյդ՝ որ վեհ ոգւով քաջ ևս հընչի հայրենւոյն...

Եւ դու՛ ՚ի յԱրարատ առ դըրախտին երանի թէ

Նըստէիր նըւագէիր զարարատեան գեղեցկութիւն³:

¹ Տե՛ս Տաղք Մխիթարեան վարդապետաց, հ. 1, Վենետիկ, 1852, էջ 190, 194, 219, 220:

² Արսեն Բագրատունին իր նշանավոր «Հայկ դիւցազն»-ը հրապարակ հանեց Մ. Խրիմյանի այս ներբողից շուրջ մեկ տասնամյակ անց:

³ «Բազմավեպ», 1849, 20, էջ 309:

Խրիմյանը ոչ միայն ձեռնամուխ եղավ «հայկական չափով» մեծածավալ գործեր գրելուն՝ հրապարակ հանելով իր երկու պոեմները¹, այլև փորձեց նաև տեսականորեն հիմնավորել դրա առավելությունները: «Հրափրակ Արարատեան»-ին կցված առաջաբանում («Տեղեկութիւն ի վերայ նորոգեալ տաղաչափութեան նախնեացն») Խրիմյանն իր առջև դնում է երեք խնդիր. նախ ցույց տալ մեր հին բանաստեղծության մեջ «հայկական չափի» սկզբնավորման ու դադարի ժամանակաշրջանները, երկրորդ՝ դրա կազմության եղանակները և երրորդ՝ նոր բանաստեղծության նկատմամբ այդ չափի առավելությունները («զանհամեմատ սքանչելի գեղեցկութենէն առ նորովն»²): Ըստ Խրիմյանի՝ այդ չափը սկզբնավորվում է Սահակ Պարթևից և հասնում մինչև Ներսես Շնորհալի, որը կրտսերն էր այն կիրառողների մեջ: Այնուհետև մեր բանաստեղծության մեջ օտար ազդեցությամբ սկսում է իշխող դառնալ «վանկաչափ» (հավասարավանկ տողերով) բանաստեղծությունը, և «հայկական չափի» կիրառությունը դադարում է: Հետևելով Բագրատունուն՝ Խրիմյանն օրինակներ է բերում «հայկական չափի» բոլոր տասը ձևերից, միևնույն ժամանակ փորձում է ցույց տալ այդ հին ձևերի առավելությունը նոր տաղաչափության նկատմամբ: Պետք է նշել, որ Խրիմյանը բավական անբարենպաստ գույներով է ներկայացնում Շնորհալուց հետո ստեղծված հայկական ոտանավորի սկզբունքները: Եթե հին տաղաչափությունը քերթողին տալիս է ազատություն, ապա նոր ձևերը կաշկանդում են բանաստեղծի խոսքը, «տաղտուկ բերեն ախորժակաց եւ բախեն միշտ նոյն հնչմամբ զականջս ընթերցողին»³: Հնում բառերի ընտրության մեջ կար մեծ ազատություն, իսկ նորը «խուճապով» է կապում քերթողի միտքը, քանի որ միայն «զուգավանկ» և «ձայնայանգ» է⁴: Ավելին, հին տաղաչափության մեջ Խրիմյանը տեսնում է ազնվականություն, քանի որ «հինս այս հարագատ զաւակ է եւ ծնունդ հայկական ոգւոյն եւ նախծին անդրանիկ նախամեծար քան զմիւսն»⁵, իսկ նորը խորթ է և օտարամուտ: Բանաստեղծը նաև ընդգծել է այդ հին չափով գրված տաղերը ճիշտ ընթերցելու կարևորությունը, այլապես «չզգան ինչ զգօրութիւն եւ զանուշութիւն տաղիցն եւ ոչ հեշտանան ականջաց իւրեանց նոցին քաղցրալուր նուագք»⁶: Խրիմյանն անդրադառնում է նաև հանգի խնդրին՝ լիովին չմերժելով այն և ցույց տալով, որ տողավերջի կամ տողամիջի հանգերն ինչ-որ չափով բնորոշ են եղել նաև հին բանաստեղծությանը: Թեպետ ինքը ևս իր պոեմները գրել է անհանգ, սակայն որոշ հատ-

¹ Տե՛ս **Խրիմյանի Մկրտիչ**, Հրափրակ Արարատեան, Կ. Պոլիս, 1850, *նույնի՛* Հրափրակ Երկրին Աւետեաց, Կ. Պոլիս, 1851:

² **Խրիմյանի Մկրտիչ**, Հրափրակ Արարատեան, էջ 16:

³ Նույն տեղում, էջ 19:

⁴ Նույն տեղում, էջ 20:

⁵ Նույն տեղում, էջ 21:

⁶ Նույն տեղում, էջ 22:

վածներ հանգավոր են՝ ըստ երևույթին դրանց հուզական ներգործությունն ուժեղացնելու համար:

Նշանավոր լեզվաբան Արսեն Այտընյանն իր հայտնի աշխատության մեջ հատուկ բաժին է նվիրել տաղաչափության խնդիրներին, որտեղ «հայկական չափը» համարում է «միջին դարերու հայերէն տաղաչափութեան արուեստը»¹ (մասնավորապէս VII-XIV դարերի), հունական չափական ոտանավորի հայկական տարբերակը՝ միաժամանակ ընդգծելով «հայկական չափի» և մեր հնագույն քերթության տարբերությունները: Մեր բանաստեղծության անցած ուղին պայմանականորեն բաժանելով երեք շրջանի՝ հին, միջին և նոր, նա անում է հետևյալ դիտողությունը. «Այս երեք ժամանակագրական շրջաններուն՝ զուտ տաղաչափական **Արուեստի** նկատմամբ իրարու համեմատութենէն կ'ելլէ՝ որ քանի որ վեր ելլենք ժամանակաւ՝ նոյնչափ աւելի արուեստի ազատութիւն եւ արձակի նմանութիւն է նկարագիրը. եւ քանի որ նորագոյն ժամանակներու մօտենանք՝ արուեստի օրէնքներն են տիրողը: Այսպէս հիներուն (Գողթնացոց) քով աւելի բնութիւնն էր խօսողը՝ քան արուեստը, ուր որ մեզի մերձաւոր ժամանակները՝ բնական խօսուածքը տեղի կու տայ (յանգերու եւ ոտքերու) խիստ օրինաց: Միջին տաղաչափութիւնն երկուքին մէջտեղն է»²: Այսպէս, Այտընյանի կարծիքով, «հայկական չափը» միջին տեղ է գրավում Գողթան երգերի և նոր բանաստեղծության միջև, այն բնորոշ էր միջնադարին, ավելի մոտ էր բնական խոսքին և զերծ էր խիստ օրէնքներից:

1870-ական թվականներից հայ իրականության մեջ մեկը մյուսի հետևից հրապարակ են գալիս տաղաչափությանը նվիրված հոդվածներ, առանձին ձեռնարկներ կամ գրքույկներ, որտեղ հեղինակները փորձում են ի մի բերել նախորդ շրջանի տաղաչափության ձեռք բերած փորձը, երբեմն նաև առաջ են քաշում ինքնուրույն վարկածներ: Մխիթարյան նշանավոր հայրերից Եղ. Հյուրմյուզյանը, որը տաղաչափության խնդիրներին անդրադարձել էր դեռ «Առձեռն բանաստեղծութիւն» ձեռնարկում (1839), 1873 թ. «Բազմավեպում» հանդես եկավ «Հայկական տաղաչափութիւն» ընդարձակ հոդվածով: Այստեղ նա մեր հին դյուցազնական տաղերի ամենատարածված ձևը համարում է 16 վանկանի քառանդամ տողը, որտեղ յուրաքանչյուր անդամ ունի չորս վանկ: Բագրատունու «հայկական չափի» տասը տեսակները, նրա կարծիքով, այդ ձևի տարբերակներն են, որտեղ անդամներից մեկը կամ երկուսը (սովորաբար՝ առաջինները) ավելի քիչ թվով վանկեր ունեն, բայց արտասանությամբ հավասար են քառավանկ անդամներին³: Հյուրմյուզյանն ինքը «հայկական չափի» ամենահմուտ կիրառողներից էր: Այդ չափով նա գրել է

¹ **Այտընյան Ա.**, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 408:

² Նույն տեղում, էջ 427:

³ **Հիւրմիւզեան Եղ.**, Հայկական տաղաչափութիւն // «Բազմավեպ», 1873, թիվ 1-12, էջ 102:

հարսանեկան ներբող՝ «Ի հարսանիս վսեմագարմ իշխանի...»՝ կիրառելով տարբեր տողաչափեր (2+4+4+4, 2+3+4+4, 3+4+4+4, 3+3+4+4 և այլն)¹: Ավելի ուշ տաղաչափական նույն սկզբունքով թարգմանել է Վիրգիլիոսի «Հովուականք»-ը (1870), Վ. Ալֆիերիի «Ի Մերոպե» ողբերգությունը (1873), մի շարք այլ գործեր: Հետաքրքիր է, որ Վիրգիլիոսի «Էնեականի» իր թարգմանության (1845) երկրորդ հրատարակությունը (1879) նա արդեն իրականացրել է «հայկական չափով»:

Այս շրջանում հայ տաղագիտության մեջ նաև վեճեր են մղվում մի սկզբունքային և կարևորագույն հարցի շուրջ՝ արդյոք մենք ունեցե՞լ ենք երկար և կարճ վանկեր, հետևաբար՝ ամանակային ոտանավորներ, ինչպես հույներն ու լատիները, թե՞ ոչ, և եթե չենք ունեցել, ապա ինչպես են արտասանվել և համակշռվել մեր երկար և կարճ անդամները: Այս հարցը առանցքային էր «հայկական չափի» էությունն ու ծագումնաբանությունը ճիշտ ըմբռնելու առումով: Առաջ քաշելով սուղ և երկար անդամների տեսությունը՝ Բագրատունին միննույն ժամանակ թերահավատորեն էր մոտենում այն վարկածին, ըստ որի՝ մենք հնում երկար և կարճ վանկեր ենք ունեցել: Նրա կարծիքով, մենք հաստատուն սուղ կամ երկար վանկեր կամ ձայնավորներ չենք ունեցել հույների կամ հռոմեացիների նման. մեզանում արտասանության արագությունը կամ դանդաղությունը պայմանավորված է եղել բնական առոգանությամբ՝ ըստ իմաստի կամ ըստ կիրառության: «Սուղ վանկս իմա ինձ աստանօր ոչ ըստ հելլեն և հռոմ հաստատուն չափոց առոգանության, որ ՚ի տաղս մեր չունեն տեղի, այլ ըստ երագաշարժութեան և ծանրաքայլութեան բնական առոգանութեան բանին ըստ իմաստիցն և ըստ կրից, կամ թէ երբեմն և ըստ ազատութեան իսկ»²: Այս հարցին անդրադարձել է նաև Եղ. Հյուրմուզյանը: «Հայկական չափը» համեմատելով ամանակավոր բանաստեղծության հետ՝ իբրև հիմնական տարբերություն նա նշում է այն, որ հույներն ու լատիները երկար և կարճ վանկեր ունեին, իսկ հին հայկական այս չափը հիմնված է ոչ թե վանկերի, այլ անդամների արտասանության տարբերության վրա. «Իրաւ մեր ոտանաւորը Յունին ու Լատինին պէս երկար ու սուղ վանկեր չունի. բայց վարպետ քերթողը այս տասը տեսակ տողերուն մէջ՝ մեր լեզուին իմաստիցը յարմար առոգանութեան, երկարութիւն ու սղութիւն կրնայ տալ զգալի կերպով»³: Ընդ որում, գործում է մի պարզ սկզբունք. կարճ անդամները երկարացվում են, իսկ երկարներն արտասանվում են արագ (սուղ):

Շուրջ 30 տարի անց արձագանքելով Բագրատունու տեսությանը՝ Արսեն Սուքրյանը «Բազմավեպում» հանդես եկավ «Հումերական բառգիրք և հումե-

¹ Տե՛ս Տաղք Մխիթարեան վարդապետաց, հ. 2, Վենետիկ, 1853, էջ 137:

² **Պուրլիոսի Վիրգիլեայ Մարովնի** Մշակականք, թարգմանեալք ի չափս հայկականս..., էջ 18:

³ **Հիւրմուզեան Եղ.**, նշվ. աշխ., էջ 102-103:

րական տաղք» հողվածով, որտեղ անվերապահորեն մերժում էր չափական ոտանավորի, այսպես կոչված հոմերական տաղերի գոյությունը մեր հին քանաստեղծության մեջ: Այդ թյուրըմբռնումը, ըստ նրա, սկիզբ է առնում դեռ Թրակացու քերականության թարգմանությունից, որտեղ հունական տաղաչափական եզրույթներն ու հասկացությունները թարգմանիչը հայացրել է, բայց դրանք մեզ համար օտարամուտ են և մեր լեզվին ոչ բնորոշ: Իբրև վկայություն՝ Սուքրյանը բերում է շարականների օրինակը և պատահական չի համարում այն հանգամանքը, որ Հոմերոսին թարգմանել են ոչ թե հոմերական տաղերով (այսինքն՝ չափական ոտանավորով), այլ հենց «հայկական չափով»¹:

Ճիշտ հակառակ տեսակետն է հայտնում Մ. Հովհաննիսյանը, որը «հայկական չափի» և չափական կոչվող ոտանավորի միջև ազգակցական կապ է տեսնում՝ առանց, իհարկե, դրանք նույնացնելու: Նա նաև փորձում է չափական ոտանավորի ոտքերն արհեստականորեն նմանեցնել հայկական ոտանավորի մեջ հանդիպող չափերին: «Ուրեմն Հ. Ա. Բագրատունի չէր չափազանցեր երբ կը յայտարարեր թէ մեր բնիկ տաղերի մէջ յաճախեալ ձեւերուն և Յունաց ու Հռոմոց չափական վեցոտանոյն մէջ ինամութիւն մը կայ. ահա այդ չափն է որ Մշակականքի թարգմանութեան մէջ ընդհանրացուց եւ գործածեց»², – գրում է Հովհաննիսյանը: Նա նաև նշում է այդ չափի հմուտ կիրառողներին՝ Խրիմյան Հայրիկի պոեմներից սկսած մինչ Հովի. Ճամպազյանի «Արձանականքը» և Անտոն (Մատաթիա) Գարագաշյանի՝ Լաֆոնտենից կատարած հմուտ թարգմանությունները: Այսպիսով, Մ. Հովհաննիսյանը, ճիշտ է, չի խոսում մեր հին լեզվում երկար և կարճ ձայնավորների առկայության մասին, բայց համանմանություն է տեսնում հին հունական ոտանավորի և «հայկական չափի» միջև:

Պետք է նշել, որ Բագրատունու տեսությունը հաճախ նաև որոշակի շփոթի և թյուրըմբռնումների տեղիք է տվել: Խոսքը մասնավորապես մեր հին լեզվում երկար և կարճ ձայնավորների (կամ, ինչպես ասում էին՝ վանկերի) առկայության մասին է: Շատերի կարծիքով, Բագրատունին հայտնաբերել է մեզանում չափական ոտանավորի սկզբունքները, հետևաբար, հնում մենք պետք է ունեցած լինենք նաև երկար և կարճ ձայնավորներ³: Հակոբ Գուրգենը նշում է, որ «Առ մեզ կայ ազգ ինչ չափականութեան, Հայկական չափք կոչուած»⁴: Շուշեցի քանասեր, թարգմանիչ և մանկավարժ Ավետիք Բահաթոյանը մեր հին լեզվում սուղ և երկար վանկերի առկայության խնդրի առումով մի

¹ Տե՛ս **Սուքրեան Ա.**, Հոմերական բառգիրք և հոմերական տաղք // «Բազմավեպ», 1877, հ. Ա, էջ 26-28:

² **Յովհաննէսեան Մ.**, Քննական պատմութիւն ԺԹ դարու հայ դպրութեան, Փարիզ, 1901, էջ 83:

³ Տե՛ս **Գասպարեան Ս.**, Տաղաչափութիւն արդի հայերէն լեզուի, Կ. Պոլիս, 1895, էջ 53-57:

⁴ **Գուրգէն Յ.**, Արուեստ տաղաչափութեան, Կ. Պոլիս, 1897, էջ 18:

շարք հակասություններ է տեսնում «հայկական չափի» տեսության մեջ: Ըստ նրա՝ Բագրատունին «անգոյ և մտացածին» ենթադրություններ է արել սուղ և երկար վանկերի մասին ու մեր «հայկական չափը» համարժեք համարել հունական վեցոտնյային (հեքզամետրին): Եթե այդպես է, ապա ինչպե՞ս համաձայնել Բագրատունու մյուս պնդման հետ, որ մեզանում առոգանության արագությունը կամ դանդաղությունը բխում է իմաստից կամ կիրառությունից. «Բագրատունոյ այսպիսի վկայութիւններից ինքնին պետքն է եզրակացնել,– որ եթէ անհամաչափ քերթութեանց պայմանը վանկերի վերայ չէ դրուած, այլ անդամների վերայ, էլ ի՞նչ հարկ վանկերի հետամուտ լինել և նոցա մտացածին տղութեամբ և երկարութեամբը մոլորիլ»¹: Մակայն պետք է նշել, որ Բահաթրյանն այս հարցում այնքան էլ արդար չէր. Բագրատունին ոչ թե երկար և կարճ վանկեր կամ ձայնավորներ էր որոնում, այլ փորձում էր «հայկական չափի» առոգանությունը նմանեցնել կամ, ավելի շուտ, համարժեք դարձնել ամանակային ոտանավորի ամենատարածված չափերին:

Այսպիսով, Ավ. Բահաթրյանն առաջիններից մեկն էր, որը «հանդգնեց» կասկածի տակ առնել Բագրատունու տեսության հավաստիությունը՝ իր «Հին հայոց տաղաչափական արուեստը» գրքում բազմիցս անդրադառնալով «հայկական չափին»: Առաջ քաշելով այն հիմնարար դրույթը, ըստ որի մեր հին հայկական տաղաչափությունը հիմնված էր անհամաչափ տողերի և անդամների վրա՝ Բահաթրյանը տարակուսանք է հայտնում, թե ինչու է Բագրատունին այդ անհամաչափության համար անպայման փորձում գտնել ինչ-որ կանոնավոր չափ, այսինքն՝ սահմանափակվում է քառանդամ տողերով. «Եվ նաև խուզարկելով նկատում ենք, որ ոչ թե միայն քառանդամ տողեր, այլ և միանդամ, այլ և երկանդամ, այլ և եռանդամ տողեր սփռուած են անհամաչափ քերթուածքների մէջ՝ որոց մանրամասն ուսումնասիրութեամբ շատ հին և նոր քերթողական առեղծուածներ կարելի էր լուծանել»²: Բացի այդ, Բագրատունու քառանդամի մեջ նա ներմուծում է մի շարք փոփոխություններ, որոնք, ըստ նրա, հիմնավորված են «նախնի քաջակիրթ օրինակների վերայ»³: Նա քառանդամում տեսնում է նաև հնգավանկ և վեցավանկ անդամներ, որոնք զգալիորեն ավելացնում են ստեղծագործողի ազատությունը: Իհարկե, նշենք, որ Բահաթրյանն այստեղ անտեսում էր Բագրատունու նախազգուշացումն այն մասին, որ քննության է առնում բազում ձևերից միայն մեկը, այն, որն ավելի համարժեք կարող էր լինել հեքզամետրային չափին:

Բագրատունու տեսությունը քննադատության է ենթարկվել նաև կոնկրետ բանաստեղծական նյութի գնահատման ընթացքում: Այսպես, 1892 թ. մեր նշանավոր բանասերներից մեկը՝ Ստ. Մալխասյանցը, «հայկական չափով» թարգմանեց և ընթերցողի դատին հանձնեց Շեքսպիրի «Մակբեթ»

¹ Բահաթրեան Ավ., Հին հայոց տաղաչափական արուեստը, Շուշի, 1891, էջ 43:

² Նույն տեղում, էջ 15:

³ Նույն տեղում, էջ 21:

ողբերգությունը: Նախապես նշենք, որ թարգմանությունը հաջողված չէր. այն քննադատեցին Լ. Մանվելյանը, Հովհ. Հովհաննիսյանը, Չ. Սաղաթեյանը, Մ. Աբեղյանը և այլք: Ըստ էության, այս թարգմանությունը աշխարհաբար ամենաառաջին ծանրակշիռ փորձերից մեկն էր «հայկական չափով» և հավակնում էր խթան դառնալ դրա հետագա աշխարհաբարյան կիրառության համար: Իր թարգմանությունը Մալխասյանցը կցեց մի առաջաբան՝ «Հայկական տաղաչափություն (հիմնական կանոններ)» վերնագրով, որտեղ ներկայացրեց իր պատկերացումները «հայկական չափի», նրա անցած ուղու և զարգացման հեռանկարների մասին: Մալխասյանցը Բագրատունու տեսության մեջ կատարում է որոշակի ճշգրտումներ և հավելումներ՝ հենվելով իր անձնական ուսումնասիրությունների, ինչպես նաև միջնադարյան շարականներից քաղված օրինակների սեփական մեկնաբանության վրա: Այսպես, նրա համոզմամբ, «հայկական չափի» կամ, ինչպես ինքն էր անվանում, «հայկական տաղաչափության» տեսակներն իրականում ոչ թե տասն են, ինչպես պնդում էր Բագրատունին, այլ շատ ավելի: Բացի այդ, նա «հայկական չափում» թույլատրելի էր համարում նաև 12 վանկանի տողերը, մինչդեռ Բագրատունուց սկսած՝ ավանդաբար ընդունելի էր 13-16 վանկանի տողաչափը: Միջնադարյան քնարերգությունից բերելով տարբեր օրինակներ՝ Մալխասյանցը գրում է. «Այս օրինակներից երեւում է, որ Հայկական տաղաչափութեան տողերը կարող են բազմաթիւ եղանակներով կազմուել... Համարողական փոխադրութեամբ 12-16 վանկանի տողերի տեսակներ ստացում են հարիրից աւելի. Բայց դոցանից միայն քչերն են գործածուում... Այնպէս որ հարիրաւոր տեսակներից մնում են գործածական 15-18 տեսակ տողեր...»¹: Այսպիսով, Մալխասյանցը էապես ընդլայնում է «հայկական չափի» կիրառության սահմանները, նաև հույս հայտնում, որ այն դեռևս կատարելագործման և մշակման երկար ճանապարհ ունի անցնելու: «Պէտք է ասել,– գրում է նա,– որ Հայկական տաղաչափութիւնը, չնայելով իւր՝ շուրջ հազար տարի գոյութիւն ունենալուն՝ դեռ գտնուում է իւր կազմակերպուելու շրջանին մէջ և վերջնական մշակութիւն դեռ չէ ստացել»²: Սակայն Մալխասյանցի կանխատեսումները չարդարացան, և «հայկական չափը» նոր և ինքնատիպ կիրառություններ այլևս գրեթե չունեցավ:

Ինչպես արդեն նշեցինք, այս թարգմանությունը հաջողված չէր, և քննադատությունը միանգամից նկատեց դա: 1893 թ. «Մուրճ» ամսագրում Լ. Մանվելյանը տպագրեց գրախոսություն, որտեղ արտահայտում էր իր հիասթափությունը «Մակբեթի» թարգմանությունից՝ այն համարելով շեքսպիրյան ողբերգության ստվերը: Կետ առ կետ նշելով թարգմանության թույլ կողմերը՝ Մանվելյանն անդրադառնում է նաև «հայկական չափի» կիրառությանը՝

¹ Վիլիամ Շեքսպիրի Մակբեթ, թարգմ.՝ Ստ. Մալխասեանց, Թիֆլիս, 1892, էջ Է:

² Նույն տեղում, էջ Թ:

տաղաչափական այս ձևը համարելով թարգմանության ձախողման հիմնական պատճառներից մեկը: Մանվելյանն ընդհանրապես թերահավատորեն է վերաբերվում «հայկական չափի» հնարավորություններին՝ այն առավել հարմար գտնելով դյուցազներգությունների համար, որտեղ ուրիշ ծանր ու հանդարտ է, քան դրամայի, որին անհրաժեշտ է արագություն, եռանդ և ուրիշ: Այնինչ «Հայկական տաղաչափության մեջ չկայ հոփմոս: Եթե կայ էլ, ամեն մի քայլում խախտում է»¹, – գրում է նա: Ընդհանրապես Մանվելյանն արտահայտում է իր քննադատական, եթե չասենք, ժխտողական վերաբերմունքը «հայկական չափի» նկատմամբ՝ գրելով. «Ասել, թե «հայկական» տաղաչափության մեջ կայ մի որ և իցե գեղեցկություն, նշանակում է չ'իմանալ տաղաչափության գեղեցկությունը առհասարակ»²

«Արարատ» ամսագրի 1895 թ. թիվ 3-ում տպագրած «Մի քանի խօսք մեր աշխարհաբարի տաղաչափության մասին» հոդվածում բանաստեղծ Հովհ. Հովհաննիսյանը ի թիվս այլ հարցերի անդրադառնում է նաև Մալխասյանցի թարգմանությանը՝ եզրակացնելով, որ «հայկական չափը» հեշտ չէ գործադրել աշխարհաբարում. «Որքան որ դա հարմար է գրաբարին, նույնքան էլ դժվար գործածելի է աշխարհաբարում, մանավանդ ռուսահայոցս գրականական լեզվում... Հայկական տաղաչափությունը մեր աշխարհաբարում գործադրել փորձեց պ. Ս. Մալխասյանը յուր «Մակբեթի» թարգմանությամբ, որ սակայն կմնա այդ կողմից միայն որպես մի ապացույց, թե այլ է բարի ցանկությունը և այլ է հաջող գործադրությունը»³: Բայց, ի տարբերություն Լ. Մանվելյանի, Հովհաննիսյանը բավական բարձր է գնահատում տաղաչափական այս ձևը և հույս հայտնում, որ որոշակի մշակման ենթարկվելու դեպքում այն կարող է կիրառվել նաև աշխարհաբարում, մանավանդ՝ փոքր գրվածքներում:

Տարիներ անց՝ 1924 թ., Մալխասյանցի թարգմանությանն անդրադարձել է Հ. Սաղաթեյանը. այս անգամ առիթը «Մակբեթի»՝ Մասեհյանի կատարած թարգմանությունն էր: Համեմատելով այդ երկու գործերը՝ Սաղաթեյանը նախապատվությունն աներկբայորեն տալիս է Մասեհյանի տարբերակին, և Մալխասյանցի թարգմանության ձախողումը կապում նաև «հայկական չափի» կիրառության հետ՝ այն անվանելով «բռնագրօսիկ», որն անկարող է հաղորդել բնագրի իմաստային հարստությունը: «Մալխասեանի թարգմանությունը գրուած է հայկական տաղաչափութեամբ, որը կարող էր վտանգել նոյն իսկ բանաստեղծական տաղանդով օժտուածի ստեղծագործութիւնը»⁴, – գրում է նա: Գրախոսն այստեղ շատ կարևոր եզրակացության է հանգում. եթե մինչ այդ անվերապահորեն ընդունվում էր, որ «հայկական չափը» մեր

¹ «Մուրճ», 1893, թիվ 1, էջ 137:

² Նույն տեղում:

³ **Հովհաննիսյան Հովհ.**, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1965, էջ 219-220:

⁴ «Հանդես ամսօրեայ», 1924, թիւ 11-12, էջ 564:

շարականների տաղաչափական հիմնական ձևն է եղել, ապա, Սաղաթեյանի կարծիքով, շարականները գրված են նույն վանկական չափերով, պարզապես անդամներում մեկ կամ երկու վանկի պակասը լրացվել է երգեցողությամբ, ինչը բնորոշ է եկեղեցական բանաստեղծությանը. «Մեր շարականները շնորհիւ երգեցողութեան, իսկ մի քանիսները իրենց գեղարուեստականութեան՝ ընթերցանութեան մինչեւ անգամ դէպքում, այսպէս ասած, ծածկում են մեր լեզուին նմանապէս յատուկ իսկական չափերից՝ իրենց սայթաքումները: Բայց անկանոնություններից կանոններ ստեղծել եւ հետեւել դրանց, դա է զարմանալի»¹: Ըստ էության, Սաղաթեյանը մերժում է «հայկական չափի»՝ իբրև յուրահատուկ ամանակային ոտանավորի տեսակի բուն գոյությունը՝ անհավասար անդամներով գրված շարականների չափը բացատրելով մեր հայկական վանկական ոտանավորի մեջ դրսևորվող անկանոնություններով, որոնք միանգամայն հասկանալի և բացատրելի են շարականի ժանրային առանձնահատկությունների համատեքստում:

Մալխասյանցի թարգմանությունը տաղաչափական ձևի տեսանկյունից խիստ քննադատության է ենթարկել նաև Մ. Աբեղյանը 1933 թ.² իր «Հայոց լեզվի տաղաչափություն (մետրիկա)» աշխատության մեջ²:

Բագրատունու «հայկական չափի» նկատմամբ եղել են նաև այլ մոտեցումներ: Մասնավորապես, շատերն են հանդես եկել այդ չափը մշակելու, կատարելագործելու, նորանոր ձևեր ներմուծելու առաջարկով՝ հնարավորություն ստեղծելով այն հաջողությամբ կիրառելու նաև աշխարհաբարում: Այսպես, բանաստեղծ Հովհ. Հովհաննիսյանը, ընդունելով հանդերձ, որ աշխարհաբարում այդ չափը կիրառելը հեշտ չէ, առաջարկում է դրա մշակման երկու հիմնական ուղի. նախ, քառանդամ տողը ձևավորել նվազագույնը ոչ թե 13, այլ 12 վանկով (հիշենք, որ այդ մասին գրում էր նաև Ստ. Մալխասյանցը), ինչը հնարավորություն կտա դրանով թարգմանել դրամաներ, բացի այդ, չսահմանափակվել անպայման քառանդամ տողերով և ընդունելի համարել նաև եռանդամները, մանավանդ որ և՛ մեր շարականներում, և՛ նույնիսկ Բագրատունու կատարած որոշ թարգմանություններում կան «հայկական չափի» եռանդամ տողեր: Այսպիսի կրճատումը, ըստ բանաստեղծի, հնարավորություն կստեղծի այն կիրառելու ոչ միայն դյուցազնական գրվածքներում, այլև դրամաների և անհանգ քնարական քերթվածքների թարգմանության մեջ: «Այսպես ուրեմն, – եզրակացնում է Հովհաննիսյանը, – մենք սկզբունքով ընդունում ենք «հայկական» չափը աշխարհաբարի համար՝ խոստովանելով հանդերձ, որ մեր աշխարհաբարի մի քանի հատկությունները... խիստ դժվարացնում են նորա հաջող գործադրությունը»³:

«Հայկական չափի» կատարելագործման և դրա հնարավորությունների

¹ Նույն տեղում, էջ 565:

² Տե՛ս **Աբեղյան Մ.**, Երկեր, հ. Ե, Երևան, 1971, էջ 294-295:

³ Նույն տեղում, էջ 220:

ընդլայնման առաջարկներով հանդես են եկել նաև ուրիշները: Այսպես, Կ. Տեր-Սահակյանը ցանկանում էր բացահայտել մեր հին բանաստեղծության տաղաչափական հիմնական սկզբունքները՝ հիմնվելով Բագրատունու «հայկական չափի» տեսության վրա և միաժամանակ նրանում լրացումներ անելով: Հիմք ընդունելով այն, որ Բագրատունին ներկայացրել է մեր ազգային բանաստեղծության ոչ թե ամբողջական պատկերը, այլ դրա մի մասը միայն կամ, ինչպես ինքը՝ Բագրատունին է ասել, «սակաւս ՚ի բազմացն», Տեր-Սահակյանը եզրակացնում է, որ նրա նպատակն ավելի գեղարվեստական է եղել, քան գիտական, քանի որ ցանկանում էր գտնել այն, ինչը կարող էր ծառայել նորոքյա քերթությանը, զարգացնել գեղարվեստական թարգմանության ոճն ու լեզուն: Հետևաբար, Տեր-Սահակյանն իր առջև խնդիր է դնում բացահայտել այն, ինչ դուրս է մնացել Բագրատունու տեսադաշտից, բայց կարող է լուրջ խթան հանդիսանալ մեր ազգային բանաստեղծության զարգացման համար: «Եթէ «Սակաւք»ը Բագրատունեան տաղաչափութիւնն է՝ միւս մեծաքանակ զանգուա՞ծը, բազմ մօքը... Եթէ հայկական տաղաչափութեան մաս մ'է միայն, թէպէտ «ընտրանաւ» առնուած, ի՞նչ է ուրեմն ամբողջը, քանի որ հարկ չէ որ մասերը միշտ համասեռ ըլլան միեւնոյն մարմնին մէջ»¹: Բանասերը նպատակ է դնում ուսումնասիրելու «հայկական չափի» մյուս ուշադրությունից դուրս մնացած տեսակները, և այդ նպատակով քննության է առնում մեր միջնադարյան բանաստեղծության և շարականների շատ նմուշներ: Նրա համոզմամբ, մեր հին բանաստեղծությունը, այդ թվում և «հայկական չափն» ամբողջովին «ամանակյալ» է, այսինքն՝ մեկ շնչով միավորված բառախումբն առանձնանում է իբրև մեկ անդամ: Բայց եթե Բագրատունին ասպարեզ է հանել միայն քառանդամ տողերը, այն էլ՝ 1-4 վանկանի անդամներով, ապա Տեր-Սահակյանը բազմաթիվ օրինակներ է բերում հնգավանկ, երբեմն նույնիսկ վեցավանկ անդամներով քերթվածքներից, որոնք տողերում հաճախ ունեն ոչ թե չորս, այլ երեք կամ երկու անդամ: Հենվելով «հայկական չափի» տեսության վրա՝ նա չափազանց ընդլայնում է «ամանակյալ» համարվող այդ ոտանավորի սահմանները՝ դրա դրսևորումները տեսնելով նաև Գողթան երգերում, ժողովրդական առածներում, ինչպես նաև հայ եկեղեցական բանաստեղծության մեջ: Տեր-Սահակյանն իր ուսումնասիրության մեջ նաև առաջարկում է այդ նույն «ամանակյալ» սկզբունքներով զարգացնել նոր ժամանակների աշխարհաբար բանաստեղծությունը: Ի դեպ, նա այդ մասին գրել էր ավելի վաղ²:

Մեկ այլ բանասեր՝ Աթանաս Տիրոյանը, «հայկական չափին» նվիրված իր ընդարձակ հոդվածում նախ նշում է դրա բազմաթիվ առավելությունները՝

¹ **Տեր-Սահակյան Հ. Կ. Տ.**, Ազգային հին բանաստեղծութեանց տաղաչափական գաղտնիքը // «Բազմավեպ», 1907, թիվ 6, էջ 246:

² Տե՛ս **Տեր-Սահակեան Հ. Կ. Տ.**, Աշխարհաբարի նոր տաղաչափութիւն մը // «Բազմավեպ», 1905, թիվ 11, էջ 500-509:

գրելով. «Հայկական չափը ամենայնպես և նկարագրությանց բոլոր գեղեցկութիւնները դուրս ցատքեցնելու, կրքերու ամէն շարժումները, ամէն աստիճանի յուզումները քանդակելու... և արտասանողին միտքը կը դիւթ, կը գեղու ընթերցողին սիրտը...»¹: Ապա նա առաջարկում է նույն «հայկական չափի» շրջանակներն ընդլայնել՝ անհավասար անդամներով ավելի կարճ տողեր կիրառելով: Խոսքը մասնավորապէս վերաբերում է 8-11 վանկանի եռանդամ տողերին, որոնք, ինչպէս Տիրոյանն է նշում, «...դիւցազներգութենէ աւելի յարմար կը համարիմ քնարերգական նիւթերու, գեղօններու, նկարագիրներու, իմաստասիրական կամ բարոյախօսական քերթուածներու...»²: Այսպիսով, Տիրոյանը ցանկանում է շրջանառության մեջ դնել «հայկական չափով» կազմված ամենատարբեր տողեր և դրանով իսկ այդ չափի կիրառությունը, բացի դիւցազներգություններից և ողբերգություններից, տարածել նաև մեծ ու փոքր բազմաթիվ այլ ժանրերի վրա:

Այն, որ «հայկական չափի» տասը հիմնական ձևերն ակնհայտորեն չէին բավարարում մեր բանասերներին, նկատելի է նաև ավելի ուշ տպագրված մեկ այլ ուսումնասիրության մեջ: Այսպէս, 1922 թ. Հ. Թիրյաքյանը, հղում անելով Տիրոյանի վերոնշյալ հոդվածին, անթաքույց զարմանք է հայտնում, թե ինչու Բագրատունին չի նկատել շարականներում առկա նաև այլ ձևեր, օրինակ՝ երկանդամ տողը՝ 4+4 չափով, կամ ինչու ուշադրություն չի դարձրել եռավանկ անդամների վրա, որոնք այդքան տարածված են եղել: «Տաղերուն մէջ պիտի տեսնենք որ եռանդամն ալ կայ... որով աւելի կը հաստատուի Յի անկախ դրութիւնը և ճոխութիւն մ' աւելի բարդուած կ' ըլլայ հայրենի ժառանգութեան վրայ,– գրում է Թիրյաքյանը, ապա կարծես արդարացում գտնելով Բագրատունու համար՝ ավելացնում – Չէ՞ որ Հ. Բագրատունին ինքն ալ կը յայտարարէ թէ «ընտրանաւ, սակաւս ի բազմաց» առած է նախնի տաղաչափներէն»³:

Մ. Աբեղյանը նույնպէս Բագրատունու ներկայացրած «հայկական չափի» տեսակներն ավելի սահմանափակ է համարում, քան դրա հնարավոր տարբերակներն են: «Նրա ընդունած տասը ձևերը պայմանական են»⁴,– գրում է նա՝ նշելով նաև այլ ձևերի գոյության իրավունքը: Ըստ էության, Մ. Աբեղյանը նաև ժխտում է «հայկական չափը» տեսականորեն՝ ելնելով այն կանխակալ և ոչ ճիշտ համոզմունքից, որ մեր ոտանավորը հիմնականում շեշտային է: «Անշուշտ, Բագրատունին էլ գիտէ, որ մեր լեզվի մեջ վանկերի բնական երկարությունն ու կարճությունը շատ զգալի չէ...»,– գրում է նա «Հայոց լեզվի տաղաչափություն (մետրիկա)» աշխատության մեջ՝ հավելելով, մի անգամ որ վանկերի սղությունն ու երկարությունը հիմնվում է մեր լեզվի բնական առոգանության,

¹ Տիրոյան Աթ. Վ., Բանաստեղծական լեզուն և հայկական չափին գրաւած տեղը // «Բազմավէպ», 1912, թիվ 10-11, էջ 438:

² Նույն տեղում, էջ 443:

³ Թիրեաքեան Հ., Հայկական տաղաչափութիւն, Նյու-Յորք, 1922, էջ 35:

⁴ Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Ե, էջ 295:

խոսքի շեշտի վրա, Բագրատունու այդ ամբողջ տեսությունը ոչնչանում է, և մեր այս ոտանավորները մտնում են... շեշտական չափերի մեջ...»¹:

Ամփոփելով նշենք, որ Բագրատունու «հայկական չափն» իսկապես խորթ և արհեստածին էր մեր լեզվի բնական առոգանության համար: Հենվելով շարականների տաղաչափական սկզբունքների վրա՝ նա մի կողմից անտեսում էր դրանց սերտ կապը երգեցողության հետ, մյուս կողմից՝ ոտանավորի անկաշկանդ կառուցման միջնադարյան սկզբունքները փորձում էր զետեղել որոշակի կանոններում, որոնք անպայմանորեն խոչընդոտում էին բանաստեղծական խոսքի ազատությունը: Թեև «հայկական չափով» որոշ փորձեր են արել նաև այնպիսի նշանավոր բանաստեղծներ, ինչպիսիք են Ղ. Ալիշանը, Մ. Պեշիկթաշյանը, Ս. Հեքիմյանը և այլք, սակայն այդ փորձերն ամենևին նրանց բանաստեղծական գոհարների շարքում չեն և մնում են սուսկ իբրև տաղաչափական սկզբունքների որոնման նմուշներ: Առավել ևս, որ «հայկական չափն» աշխարհաբարի արտասանական սկզբունքներին առհասարակ հարիր չէր: XX դարի 30-ական թվականներից հետաքրքրությունը Բագրատունու տեսության նկատմամբ, կարելի է ասել, մարում է, և տաղագիտության մեջ դրա մասին հիշատակումներն արդեն ունենին ոչ թե գործնական-կիրառական, այլ սուսկ պատմական-բանասիրական արժեք:

Ашкен Джрбашян – Отголоски теории «армянского метра» Арсена Багратуни в армянском стиховедении

В статье впервые делается попытка исследовать и систематизировать отклики на теорию «армянского метра» Арсена Багратуни в армянском стиховедении. Эти отклики были как восторженными, так и остро критическими. А некоторые филологи старались внести в эту теорию определенные поправки с целью сделать ее более применимой. «Армянским метром» была создана довольно богатая переводная и оригинальная литература, однако эта метрическая система больше подходила для древнеармянского языка – грабара, отдельные же опыты её использования в новоармянском – ашхарабаре – были подвергнуты строгой критике. С начала XX века интерес к этой теории начинает ослабевать, и упоминания о ней в стиховедении имеют уже сугубо историко-филологическое значение.

Ashkhen Jrbashyan – Manifestations of Arsen Bagratuni’s Concept of “Armenian Meter” in Armenian Versification

This article is a unique attempt to analyze and systemize the manifestations of Arsen Bagratuni’s theory of “Armenian meter” in Armenian versification. Such reactions proved to be both of high approval and disapproval. Some philologists tried to amend that theory to make it more applicable. “Armenian meter” has produced the vast legacy of translated and authentic literature. However it was more widely used in Old Armenian language (Grabar) while the rare literary experiments in New Armenian language (Ashkharhabar) were severely criticized. Since the beginning of the 20th century the interest towards this theory has diminished and the notifications of this theory in the versification are valued solely in the historical-philological aspect.

¹ Նույն տեղում, էջ 293: